
TURYSTYKA NA OBSZARACH CHRONIONYCH

TERESA BRZEZIŃSKA-WÓJCIK

Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej UMCS

ZASOBY PRZYRODY NIEOŻYWIONEJ ROZTOCZA JAKO PODSTAWA KREOWANIA OBSZAROWEGO PRODUKTU TURYSTYCZNEGO

ABIOTIC NATURAL RESOURCES OF ROZTOCZE REGION
AS A BASIS FOR CREATION OF A TOURISM AREA PRODUCT

Wstęp

Obszarowy produkt turystyczny powinien być tworzony zarówno przez różne, pojedyncze produkty materialne (rzecz) i niematerialne (usługa), jak i produkty złożone, zintegrowane organizacyjnie i przestrzennie (obiekt, wydarzenie, impreza, szlak), wytwarzane przez rozmaite podmioty funkcjonujące na danym obszarze¹. Wszystkie te produkty powinny być dopasowane do przyjętej idei, filozofii produktu całego obszaru, wzajemnie się dopełniać i wzbogacać². Istotne pod tym względem są zasoby środowiska przyrodniczego. W wielu regionach opierająca się na nich turystyka przyczynia się do wzrostu rozwoju gospodarczego, a także powoduje zmiany świadomości społecznej w skali regionalnej³.

Na potrzebę kreowania zintegrowanego produktu turystycznego w nawiązaniu do zasobów przyrodniczych wskazują m.in. A. Niezgodą⁴, E. Skowronek i in.⁵ oraz

¹ A. Rochmińska, A. Stasiak, *Strategie rozwoju turystyki*, „Turystyka i Hotelarstwo” 2004, z. 6, s. 58.

² A. Stasiak, *Strategie rozwoju produktu turystycznego obszaru*, [w:] *Polityka turystyczna*, red. A. Panasiuk, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin–Kopenhaga 2005, s. 335.

³ R. Buckley, J. Robinson, J. Carmody, N. King, *Monitoring for management of conservation and recreation in Australian protected areas*, „Biodiversity and Conservation” 2008, t. 17, s. 3589–3606.

⁴ A. Niezgodą, *Marketing obszarów turystycznych*, „Problemy Turystyki” 2000, nr 1/2, s. 40.

⁵ E. Skowronek, T. Brzezińska-Wójcik, M. Harasimiuk, T. Rutkowski, K. Szelaąg, A. Świeca, W. Czerniec, *Projekt zintegrowanego produktu turystycznego „Szlak zdrowia i urody – spotkanie z naturą” w świetle geograficznych uwarunkowań Obszaru Funkcjonalnego Powiśle Lubelskie*, „Europa Regionum” 2015, t. 23, s. 119–136.

A. Panasiuk⁶. Zasoby takie umożliwiają wykreowanie atrakcyjnego produktu, którego rdzeniem może być sposobność wypoczynku o różnym stopniu specjalizacji. Jednakże często jest tak, że większość podmiotów, działających na określonym obszarze, prowadzi działalność turystyczną na własną rękę⁷, czego efektem są bardzo podobne oferty – najczęściej szlaki. W związku z tym nasuwa się pytanie: w jakim stopniu walory turystyczne związane z przyrodą nieożywioną Roztocza są wykorzystywane w ofercie produktowej w rozumieniu definicji J. Kaczmarka i in.⁸ czy V.T.C. Middletona⁹ i co należy zrobić, aby wykorzystać je w jeszcze pełniejszy sposób? Ponadto: czy zróżnicowanie tych walorów turystycznych oraz wieloletnie zainteresowanie turystów Roztoczem¹⁰ daje podstawę do tworzenia obszarowej oferty turystycznej, która odciąży strefy przepełnione ruchem turystycznym i przeniesie/rozproszy potoki turystów do obszarów słabo dotychczas wypromowanych?

Celem niniejszego opracowania jest zaprezentowanie walorów przyrody nieożywionej polskiej części Roztocza w kontekście ich wykorzystania w aktualnej ofercie turystycznej oraz zaproponowanie teoretycznej koncepcji obszarowego produktu turystycznego w nawiązaniu do niewykorzystanych jeszcze zasobów.

Materiał i metody

Podczas opracowywania zagadnienia wykorzystano pośrednie i bezpośrednie źródła danych. W pierwszym etapie zebrano, sklasyfikowano oraz przeanalizowano walory przyrody nieożywionej Roztocza w ujęciu funkcjonalnym. Sięgnięto przy tym do wtórnych materiałów źródłowych [literatura przedmiotu; publikacja *Oferty turystyczne – Region Lubelski, 2016/17* przygotowana przez Lubelską Regionalną Organizację Turystyczną (LROT) w celu promocji produktów turystycznych województwa na targach turystycznych; zestawienie produktów zgłaszanych do corocznie organizowanego przez LROT konkursu na Najlepszy Produkt Turystyczny Województwa Lubelskiego; strony internetowe lokalnych organizacji turystycznych – „LOT Roztocze” i „LOT Zamość i Roztocze”, jednostek samorządowych oraz indywidualnych podmiotów; drukowane materiały promocyjne; dokumenty strategiczne], stosując metodę kwerendy. W trakcie procedury badawczej wykorzystano również wyniki inwentaryzacji – bezpośrednich badań terenowych w latach 2015–2016.

Następnie, przy pomocy opisu (łączonego z innymi metodami, w tym odsiewu, analizy historycznej i analizy możliwości rozwoju), prześledzono sposób wykorzystania walorów przyrody nieożywionej w bieżących produktach turystycznych oraz wskazano na potrzebę

⁶ A. Panasiuk, *Struktura oferty turystycznej na obszarach przyrodniczo cennych*, „Ekonomia i Środowisko” 2015, t. 54, z. 3, s. 182–191.

⁷ A. Niezgoda, op. cit., s. 40.

⁸ J. Kaczmarek, A. Stasiak, B. Włodarczyk, *Produkt turystyczny*, PWE, Warszawa 2010, s. 75–76.

⁹ V.T.C. Middleton, *Marketing w turystyce*, Polska Agencja Promocji Turystyki, Warszawa 1996, s. 89.

¹⁰ A. Świeca, T. Brzezińska-Wójcik, E. Skowronek, R. Krukowska, A. Tucki, T. Grabowski, M. Malska, J. Zinko, V. Brusak, I. Pandiak, O. Shevchuk, *Turystyka na Roztoczu*, [w:] *Roztocze – przyroda i człowiek*, red. T. Grabowski, M. Harasimiuk, B.M. Kaszewski, Y. Kravchuk, B. Lorens, Z. Michalczyk, O. Shabliy, Wyd. Roztoczański Park Narodowy, Zwierzyniec 2015, s. 391–427.

budowania obszarowego produktu turystycznego w oparciu o niewykorzystane jeszcze zasoby.

Zasoby przyrody nieożywionej

Roztocze, jako region przyrodniczy, ciągnie się od Kraśnika do Lwowa. Ogólna jego długość wynosi około 180 km, w granicach Polski – 110 km, a szerokość zmienia się od kilkunastu do dwudziestu kilku kilometrów. To wyraźne pasmo wzniesień – zorientowanych NW-SE – łączy Wyżynę Lubelską z Podolem oraz oddziela Kotlinę Sandomierską od Kotliny Nadbuża. Stanowi także dział wodny II rzędu pomiędzy Bugiem, Wieprzem i Sanem. Jego zróżnicowane cechy przyrodnicze są podstawą wyróżniania czterech subregionów¹¹: Roztocza Gorajskiego, Roztocza Szczebrzeszyńskiego, Roztocza Tomaszowskiego i Roztocza Rawskiego.

Ocenę zasobów przyrodniczych Roztocza w kontekście rozwoju różnych form turystyki z nimi związanych zawierają opracowania T. Brzezińskiej-Wójcik¹², Brzezińskiej-Wójcik i A. Świecy¹³ oraz Świecy i in.¹⁴, zaś analizę oferty turystycznej pod kątem wykorzystania różnych zasobów turystycznych – praca Brzezińskiej-Wójcik i in.¹⁵ Brakuje natomiast opracowania syntetyzującego zakres i sposób wykorzystania zasobów przyrody nieożywionej w aktualnej ofercie turystycznej w ujęciu funkcjonalnym z myślą o koncepcji produktu obszarowego.

Jeśli przyjmiemy za podstawę klasyfikację walorów przyrodniczych w wymiarze funkcjonalnym zaproponowaną przez T. Lijewskiego i in.¹⁶, to możemy uznać, że w polskiej części Roztocza znajduje się stosunkowo dużo walorów **krajoznawczych**, **wypoczynkowych** i **specjalistycznych**. Są one związane z: litosferą (budowa geologiczna i rzeźba terenu), hydrosferą (wody podziemne, rzeki, jeziora, sztuczne zbiorniki wodne) oraz atmosferą (przede wszystkim temperatura, opad, czystość powietrza, wiatr).

Walory krajoznawcze związane z przyrodą nieożywioną

W grupie walorów **krajoznawczych utworzonych przez przyrodę** przeważają gezy, opoki i wapienie (późna kreda); piaski i piaskowce (paleogen-eocen) oraz wapienie detrytyczne, rodoidowe i rafowe, zlepy muszlowe, piaskowce i piaski (neogen-miocen). Na

¹¹ J. Buraczyński, *Regiony geomorfologiczne Roztocza*, „Ann. UMCS”, B 1995, t. 48, s. 59–73.

¹² T. Brzezińska-Wójcik, *Produkty geoturystyczne w województwie lubelskim jako przykład działań innowacyjnych, poszerzających dotychczasową ofertę turystyczną regionu*, [w:] *Wpływ sektora B+R na wzrost konkurencyjności polskiej gospodarki poprzez rozwój innowacji*, red. D. Jegorow, A. Niedużak, t. 1, Wyd. CIVIS, Chełm 2012, s. 127–148.

¹³ T. Brzezińska-Wójcik, A. Świeca, *The current state and perspectives of development of tourism products in Roztocze in the context of environmental and educational tourism*, „Economic Problems of Tourism” 2014, t. 4 (28), s. 379–399.

¹⁴ A. Świeca, T. Brzezińska-Wójcik, E. Skowronek, R. Krukowska, A. Tucki, T. Grabowski, M. Malska, J. Zinko, V. Brusak, I. Pandiak, O. Shevchuk, op. cit., s. 391–427.

¹⁵ T. Brzezińska-Wójcik, E. Skowronek, A. Świeca [w druku], *Nature and culture heritage in the tourist offer of the border region of Roztocze*, „Scientific Review of Physical Culture” 2017.

¹⁶ T. Lijewski, B. Mikułowski, J. Wyrzykowski, *Geografia turystyki Polski*, PWE, Warszawa 2002, s. 34–170.

powierzchni widoczne są utwory czwartorzędowe, m.in. gliny zwałowe (plejstocen), lessy (holocen-plejstocen) oraz piaski eoliczne (holocen-plejstocen)¹⁷.

W nawiązaniu do tej różnorodności atrakcjami geologicznymi są nieczynne kamieniołomy późnokredowych skał węglanowo-krzemionkowych ze skamieniałościami jeżowców, amonitów i gąbek (m.in. w Krasnobrodzie) oraz tropami dinozaurów (*Macropodosaurus* sp., cf. *Saurexalopus* i *Velociraptorichnus* sp.¹⁸) w skałach późnokredowych (mastrycht) na Górze Młynarka na Roztoczu Tomaszowskim. W odsłonięciach wapieni mioceńskich liczne są skamieniałości przegrzebków (m.in. w Józefowie na Roztoczu Tomaszowskim, na Górze Brusno na Roztoczu Rawskim) i ślady żerowania organizmów. Szeroki ich inwentarz omówiono w pracach Brzezińskiej-Wójcik i in.¹⁹ oraz Brzezińskiej-Wójcik i M. Harasimiuka²⁰.

Pod względem genezy formy rzeźby terenu na Roztoczu można podzielić na strukturalne, denudacyjne, erozyjne, erozyjno-akumulacyjne, akumulacyjne oraz fluwialne. Strukturą skał uwarunkowane są progi skalne, na których występują wodospady/szypoty w korytach rzek. Większość znajduje się w strefie południowo-zachodniej krawędzi Roztocza Tomaszowskiego. Do znanych należą progi: Szumu (jedna sekwencja w gezach kampanu), Sopotu (dwie sekwencje w gezach kampanu i organodetrytycznych wapieniach mioceńskich) pomiędzy Nowinami i Hamernią. Mniej znana jest trzecia sekwencja progów Sopotu we wsi Nowiny oraz Potoku Łosinieckiego koło Rybnicy (w gezach kampanu), a także w korycie Niepryszki (w skałach mioceńskich) koło Józefowa. Pomiedzy Roztoczem Tomaszowskim i Roztoczem Rawskim odsłaniają się znane turystom progi Tanwi (cztery sekwencje) i Jelenia (wszystkie w gezach kampanu). W strefie krawędziowej Roztocza Rawskiego widoczne są – nieznane turystom – progi w dolinie Łówczanki, w wąwozie Dubleń koło Nowin Horynieckich oraz w korycie Sopotu Małego koło Dziewięcierza (wszystkie w gezach kampanu)²¹.

Spośród denudacyjnych form rzeźby dla turystyki ważne są zrównania wierzchowinowe i krawędzie, które decydują o walorach widokowych krajobrazu. Istotne są także wzgórza ostańcowe, m.in. Kamienna Góra koło wsi Tereszpol na Roztoczu Szczębrzeszyńskim i Wapielnia na Roztoczu Tomaszowskim oraz skałki – Piekiełko koło Stanisławowa, Płaczący Kamień koło Florianki na Roztoczu Tomaszowskim i Diabelski Kamień w Dahanach, Diabelskie Kamienie w Werchracie oraz Kopiec Termitów w nieistniejącej wsi Zające na Roztoczu Rawskim.

¹⁷ T. Brzezińska-Wójcik, *Morfotektonika w annopolsko-lwowskim segmencie pasa wyżynnego w świetle analizy cyfrowego modelu wysokościowego oraz wskaźników morfometrycznych*, Wyd. UMCS, Lublin 2013, s. 61–85.

¹⁸ G.D. Gierliński, I. Ploch, E. Gawor-Biedowa, G. Niedźwiedzki, *The first evidence of dinosaur tracks in the Upper Cretaceous of Poland*, „Oryctos” 2008, z. 8, s. 107–113.

¹⁹ T. Brzezińska-Wójcik, A. Świeca, W. Kociuba, *Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju turystyki na Roztoczu*, [w:] *Przyroda a turystyka we wschodniej Polsce*, red. M. Żabka, R. Kowalski, Wyd. Akademii Podlaskiej, Siedlce 2007, s. 13–34.

²⁰ T. Brzezińska-Wójcik, M. Harasimiuk, *Dziedzictwo geologiczne Roztocza – problemy ochrony i udostępnienia turystycznego*, [w:] *ROZTOCZE – region pogranicza przyrodniczo-kulturowego*, red. R. Reszel, T. Grabowski, Wyd. Roztoczański Park Narodowy, Zwierzyniec 2009, s. 27–42.

²¹ T. Brzezińska-Wójcik, R. Hnatiuk, *Rzeźba terenu*, [w:] *Roztocze – przyroda i człowiek*, red. T. Grabowski, M. Harasimiuk, B.M. Kaszewski, Y. Kravchuk, B. Lorens, Z. Michalczyk, O. Shablii, Wyd. Roztoczański Park Narodowy, Zwierzyniec 2015, s. 75–91.

Do ważnych z punktu widzenia turystyki należą formy erozyjne: wąwozy lessowe – głównie na Rostoczcu Szczebrzeszyńskim, suche doliny, wąwozy/debrze (Łówczanki, Dublenia, Sopotu Małego) w wapieniach i piaskowcach mioceńskich na Rostoczcu Rawskim oraz jaskinie (Jaskinia Diabelska, Jaskinia w Niedźwiedziach) na Rostoczcu Rawskim²², niektóre z malowniczymi wapienno-piaszczystymi „naciekami”.

Do form erozyjno-akumulacyjnych intrygujących turystów należą formy krasowe, widoczne na ścianach nieczynnych i czynnych kamieniołomów, m.in. w Hedwiżynie na Rostoczcu Gorajskim, w Józefowie na Rostoczcu Tomaszowskim oraz w Hucie Różanieckiej na Rostoczcu Rawskim.

Z form akumulacyjnych w krajobrazie widoczne są zwłaszcza wydmy – w strefie krawędziowej Rostocza Tomaszowskiego – oraz pagórki morenowe (fluwioglacjalne) koło Raduża na Rostoczcu Rawskim.

Spośród fluwialnych form rzeźby atrakcyjne pod względem krajobrazowym są doliny: Białej Łady – na Rostoczcu Gorajskim, Wieprza – na Rostoczcu Tomaszowskim – oraz Tanwi – na Rostoczcu Rawskim. Niektóre rzeki tworzą malownicze zakola, np. Wieprza pomiędzy Obrocą i Krasnobrodem lub Tanew koło Rebizantów.

Z turystycznego punktu widzenia interesujące są walory związane z hydrosferą: wody podziemne (typu siarczkowego w strefie krawędziowej Rostocza Rawskiego), źródła (w tym żelaziste Jelenia w strefie krawędziowej Rostocza Tomaszowskiego), rzeki oraz naturalne zbiorniki wodne. Szczególnie znane są tzw. święte źródła: w Radeczniczy (św. Antoniego) i w Janowie Lubelskim (Matki Bożej Łaskawej) na Rostoczcu Gorajskim; w Krasnobrodzie (Najświętszej Maryi Panny i św. Rocha) na Rostoczcu Tomaszowskim; w Siedliskach (św. Mikołaja) i w Nowinach Horynieckich (Matki Bożej Niepokalanej i św. Antoniego) na Rostoczcu Rawskim. Ponadto coraz popularniejsze są naturalne zbiorniki wodne, np. jeziora międzywydmowe koło Kadłubisk na granicy Rostocza Tomaszowskiego i Rostocza Rawskiego.

Z grupy walorów **krajoznawczych utworzonych przez przyrodę i człowieka** zinventaryzowano w polskiej części Rostocza sztuczne zbiorniki wodne oraz muzea i zbiory przyrodnicze. Użytkowane przez turystów zbiorniki wodne – m.in. w Janowie Lubelskim i Frampolu na Rostoczcu Gorajskim oraz w Majdanie Sopockim, Józefowie, Zwierzynku i Krasnobrodzie na Rostoczcu Tomaszowskim – zbudowano w większości jako przepływowe w wyniku przegrodzenia rzek, odpowiednio: Białej, Sopotu, Niepryszki, Świerszcza, Wieprza. Zbiory przyrodnicze są eksponowane w najszerszym zakresie na Rostoczcu Tomaszowskim w: Zwierzynku, Guciowie, Bondyrzu, Krasnobrodzie oraz Józefowie. W pozostałych subregionach okazy geologiczne eksponowane są w Batorzu na Rostoczcu Gorajskim, w Szczebrzeszynie i we Floriancie na Rostoczcu Szczebrzeszyńskim oraz w Siedliskach na Rostoczcu Rawskim.

Ponadto w tej grupie wiele zasobów geologicznych ma wymiar kulturowy. Są to obiekty wykonane z mioceńskiego wapienia organodetrytycznego. Należą do nich m.in. kompleksy

²² Ibidem.

sakralne: ruiny cerkwi i nagrobki w Hucie Różanieckiej i Dziewięcierzu, a także kaplica Ponińskich w Horyńcu na Roztoczu Rawskim. Wapienne płyty i krzyże nagrobne można zobaczyć na cmentarzach, zwłaszcza w Józefowie, Zwierzyncu i Majdanie Sopockim na Roztoczu Tomaszowskim oraz w Horyńcu, Lubyczy Królewskiej, Kniazjach, Łówczy, Prusiech, Siedliskach, Radrużu i Werchracie na Roztoczu Rawskim. Drugą grupę stanowią obiekty związane z działalnością gospodarczą wykonane ze skał mioceńskich. Należą do nich: historyczne podziemne kopalnie kamieni młyńskich (jeszcze do tej pory można oglądać na stropie sztolni wstępnie przygotowane „obrysy” takich kół, bo prawie gotowy wyrób wytaczano z pomocą koni z kopalni) w Senderkach, wapienne mury – ruiny papierni w Hamerni na Roztoczu Tomaszowskim – oraz budowla hydrotechniczna – zapora na rzece Szum w Górecku Kościelnym na Roztoczu Szczebrzeszyńskim. Trzecią grupę stanowią rzeźby i inne obiekty wykonane z wapienia organicznego w Józefowie na Roztoczu Tomaszowskim, zabudowania gospodarcze ze skał późnokredowych w Prusiech, Świątynia Słońca w Nowinach Horynieckich, ogrodzenia w Woli Wielkiej i Kniazjach na Roztoczu Rawskim, zbudowane z wapieni mioceńskich. W tej grupie obiektów bardzo popularne są wieże widokowe w Krasnobrodzie, Józefowie i w Suścu. Do innych należą lapidaria mioceńskich cypryśników błotnych i piaskowców kwarcyticznych w Siedliskach na Roztoczu Rawskim.

Grupa **przyrodniczych walorów krajoznawczych, w przypadku których ingerencja człowieka nie wpływa na ich charakter i znaczenie**, reprezentowana jest przez punkty widokowe oraz obszary i miejsca prawnie chronione. Do najbardziej znanych naturalnych punktów widokowych w najwyższych partiach Roztocza należą m.in.: Wielka Jeżówka na Roztoczu Gorajskim, wzgórze Czubałka na Roztoczu Szczebrzeszyńskim oraz Wapielnia na Roztoczu Tomaszowskim. Obszary i miejsca prawnie chronione, obejmujące zwłaszcza zróżnicowaną szatę roślinną, zostały scharakteryzowane m.in. przez Świecę i in.²³ oraz B. Lorensa i in.²⁴, chociaż nie zawsze w kontekście turystycznego wykorzystania. Dlatego będą przedmiotem odrębnego opracowania.

Walory wypoczynkowe związane z przyrodą nieożywioną

Niemal cały region Roztocza w granicach Polski uważa się²⁵ za obszar krajobrazu naturalnego lub zbliżony do niego. **Walory widokowe krajobrazu** podkreślone są przez zróżnicowane wysokości terenu. Według klasyfikacji zaproponowanej przez Lijewskiego i in.²⁶ dla Polski obszar Roztocza mieści się średnim (100–400 m) oraz małym (40–100 m) stopniu zróżnicowania tych wysokości. Najwyższymi wartościami maksymalnej deniwelacji

²³ A. Świeca, T. Brzezińska-Wójcik, T. Grabowski, K. Kałamucki, R. Krukowska, A. Tucki, *Turystyka i edukacja w Roztoczańskim Parku Narodowym i w jego otulinie*, [w:] *Roztoczański Park Narodowy – przyroda i człowiek*, red. R. Reszel, T. Grądział, Wyd. Roztoczański Park Narodowy, Zwierzyniec 2013, s. 219–230.

²⁴ B. Lorens, M. Soroka, A. Cwener, M. Wrzesień, *Świat roślin – zbiorowiska roślinne*, [w:] *Roztocze – przyroda i człowiek*, red. T. Grabowski, M. Harasimiuk, B.M. Kaszewski, Y. Kravchuk, B. Lorens, Z. Michalczyk, O. Shablyi, Wyd. Roztoczański Park Narodowy, Zwierzyniec 2015, s. 145–151.

²⁵ T. Lijewski, B. Mikułowski, J. Wyrzykowski, op. cit., s. 38–39.

²⁶ Ibidem.

(> 78,0 m) charakteryzują się międzyrzecza: Poru, Komodzianki i Białej Łady, Poru i Bystrzycy oraz Sanny, Poru i Białej na Roztoczu Gorajskim. Roztocze Szczerzeszyńskie niemal na całym terenie charakteryzuje się wartościami większymi niż 78,0 m. Podobne deniwelacje zaznaczają się na Roztoczu Tomaszowskim w pięciu obszarach: pomiędzy Krasnobrodem i Zwierzyńcem, Szewnią i Wólką Łabuńską, Krynicami i Tarnawatką oraz w okolicach Majdanu Górnego, jak również Józefowa. Na Roztoczu Rawskim największe deniwelacje charakterystyczne są dla południowo-zachodniej strefy krawędziowej – pomiędzy Łowczą i Horyńcem – oraz na międzyrzeczu Tanwi, Sołokiji i Raty²⁷.

Jeśli weźmiemy pod uwagę kwestię warunków do wypoczynku, istotne znaczenie mają także walory atmosfery. Z nimi związane są **warunki bioklimatyczne** oparte na typologii antropoklimatu i regionalizacji antropoklimatycznej. W porównaniu z innymi regionami Polski bioklimat Roztocza jest łagodnie bodźcowy i najcieplejszy²⁸. W sezonie turystycznym zimowym (styczeń–marzec) temperatura powietrza o godz. 12.00 (UTC) wynosi 0,5°C, temperatura odczuwalna (STI) wynosi 11,4°C, usłonecznienie – 0,85 godz. dziennie, a suma opadu – 109 mm. W sezonie turystycznym letnim (czerwiec–sierpień) temperatura powietrza o godz. 12.00 (UTC) wynosi 21,1°C, temperatura odczuwalna (STI) – 42,8°C, usłonecznienie – 2,33 godziny dziennie, zaś suma opadu – 232 mm. Ponadto, według wskaźnika oceny pogody dla rekreacji, Roztocze wyróżnia się najkrótszym (tylko grudzień) w Polsce okresem pogody nieprzydatnej dla rekreacji oraz przesunięciem na początek maja pogody bardzo korzystnej dla rekreacji²⁹. Natomiast rozproszone promieniowanie nadfioletowe w ciepłej połowie roku daje duże możliwości rozwoju helioterapii³⁰.

Z walorami atmosfery jako przyrodniczego potencjału wypoczynkowego i poznawczego wiążą się cechy **gwiezdne** nieba. Wyniki pomiarów jasności nocnego nieba z użyciem miernika Sky Quality Meter wskazują na Roztocze jako obszar, nad którym nocne niebo cechuje się wysoką „widocznością” astronomiczną i niską „ekstynkcją”³¹. Oznacza to, że jest to region o wysokim potencjale do rozwoju astroturystyki.

W zakresie użyteczności **wód do sportów wodnych i kąpielisk oraz do wędrówek wodnych**, w nawiązaniu do klasyfikacji Lijewskiego i in.³² dla Polski, roztoczańskie wody powierzchniowe przydatne są głównie do kąpieli i kajakarstwa. Jako szlaki wędrówek wodnych wymienić należy zwłaszcza dwie rzeki – Wieprz i Tanew.

Biorąc pod uwagę minimalne **warunki do uprawiania narciarstwa zjazdowego** przyjęte przez Lijewskiego i in.³³ dla Polski, w czterostopniowej klasyfikacji Roztocze należy

²⁷ T. Brzezińska-Wójcik, op. cit., s. 86–90.

²⁸ T. Kozłowska-Szczęśna, *Antropoklimat Polski (próba syntezy)*, „Zeszyty IGiPZ PAN” 1991, t. I (1), s. 63–64.

²⁹ K. Błażejczyk, A. Kunert, *Bioklimatyczne uwarunkowania rekreacji i turystyki w Polsce*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN, Warszawa 2011, s. 191–297.

³⁰ M. Kuczmarowski, *Możliwości wykorzystania usłonecznienia do celów helioterapii w Polsce*, „Dokumentacja Geograficzna” 1984, z. 1/2, s. 117–137.

³¹ G. Iwanicki, T. Brzezińska-Wójcik, M. Widz, D. Lachowska, T. Grabowski, *Metody badawcze w kreowaniu produktu astroturystycznego Park Ciemnego Nieba „Roztocze”*, [w:] *Badania nad turystyką. Jeden cel, różne podejścia*, red. M. Makowska-Iskierka, „Warsztaty z Geografii Turystyki” 2015, t. 6, s. 47–63.

³² T. Lijewski, B. Mikułowski, J. Wyrzykowski, op. cit., s. 41–43.

³³ Ibidem.

zaliczyć do kategorii trzeciej. Decyduje o tym średnia liczba dni z pokrywą śnieżną – zmieniająca się od 70 dni w subregionach gorajskim, szczebrzeszyńskim i tomaszowskim do 80 dni w subregionie rawskim³⁴, różnica wzniesień – sięgająca 100 m – zwłaszcza w zachodniej części Roztocza Szczebrzeszyńskiego³⁵, nachylenie stoków ($7\text{--}25^\circ$)³⁶, zwłaszcza na Roztoczu Gorajskim – w zlewni Białej Łady; $34,0^\circ$ – w północno-wschodniej części Roztocza Tomaszowskiego koło Krynic oraz $33,0^\circ$ – stoki Białej Góry koło Tomaszowa Lubelskiego³⁷.

Za obszary przydatne do **wędrówek narciarskich** uznaje się, według Lijewskiego i in.³⁸, te, na których śnieg leży dłużej niż 60 dni w roku. Ponadto, biorąc pod uwagę znaczne zróżnicowanie wysokości w całym regionie Roztocza w granicach Polski, należy stwierdzić, że jest on przydatny do takich wędrówek.

Dla komfortu wypoczynku istotne są **wody lecznicze**. Występują one w spękanych skałach późnokredowych w granicach Roztocza oraz w miocenijskich – w jego południowo-zachodniej strefie krawędziowej. Są to przeważnie wody z udziałem wodorowęglanów wapnia i magnezu³⁹. Dla okolic Horyńca-Zdroju charakterystyczne są wody mineralne – siarczkowe ($\text{HCO}_3\text{--Ca--SO}_4$)⁴⁰.

Właściwości prozdrowotne mają **peloidy** (borowina). Stanowią one podstawę funkcjonowania oferty uzdrowiskowej Horyńca-Zdroju na Roztoczu Rawskim⁴¹. Natomiast złoża torfu koło Majdanu Wielkiego na Roztoczu Tomaszowskim są potencjalnym zasobem do rozbudowania oferty leczniczej uzdrowiska Krasnobród.

Z opisanymi wyżej zaletami przyrodniczymi związane są **optymalne okresy wypoczynku** na Roztoczu. Długość korzystania z letnich walorów wynosi od 140 dni na Roztoczu Tomaszowskim i na Roztoczu Rawskim do 150 dni na Roztoczu Gorajskim, zaś z zimowych – odpowiednio od 70–80 do 60 dni. Długość sezonu kąpielowego w całym regionie wynosi 50 dni w roku, długość okresu korzystania z narciarstwa zjazdowego – 20–40 dni, zaś wędrówek narciarskich – od 40 do 60 dni⁴².

Walory specjalistyczne związane z przyrodą nieożywioną

Z punktu widzenia przydatności opisanych wcześniej przyrodniczych zasobów do specjalnych form turystyki na Roztoczu istotne znaczenie mają walory kajakowe, wędkarskie,

³⁴ M.K. Kaszewski, K. Siwek, A. Gluza, P. Shuber, *Klimat, [w:] Roztocze – przyroda i człowiek*, red. T. Grabowski, M. Harasimiuk, B.M. Kaszewski, Y. Kravchuk, B. Lorens, Z. Michalczuk, O. Shabliy, Wyd. Roztoczański Park Narodowy, Zwierzyniec 2015, s. 123–135.

³⁵ T. Brzezińska-Wójcik, op. cit., s. 141–162.

³⁶ T. Lijewski, B. Mikułowski, J. Wyrzykowski, op. cit., s. 41–43.

³⁷ T. Brzezińska-Wójcik, op. cit., s. 141–162.

³⁸ T. Lijewski, B. Mikułowski, J. Wyrzykowski, op. cit., s. 41–43.

³⁹ S. Chmiel, Z. Michalczuk, M. Turczyński, *Ocena jakości wód podziemnych i powierzchniowych Roztocza*, „Ann. UMCS”, B 1997, t. 52, s. 77–102.

⁴⁰ W. Ciężkowski, B. Porwiesz, A. Zuber, *Geneza i wiek wód siarczkowych Horyńca-Zdroju i Ratoszyna*, [w:] *Współczesne problemy hydrogeologii*, red. B. Kozerski, B. Jaworska-Szulc, Gdańsk 2003, t. 9, z. 2, s. 95–102.

⁴¹ A. Sobolewska, M. Sztanke, K. Pasternak, *Składniki borowiny i jej właściwości lecznicze*, „Balneologia Polska” 2007, t. XLIX, z. 2, s. 93–98.

⁴² J. Wyrzykowski, *Optymalne okresy użytkowania turystycznego walorów wypoczynkowych środowiska przyrodniczego Polski*, „Acta Univ. Wratisl.” 656, „Studia Geograficzne” 1984, t. 44, s. 50–74.

jeździeckie i speleologiczne. Kajakarstwo i wędkarstwo umożliwiają naturalne oraz sztuczne zbiorniki wodne, a także niektóre rzeki – Wieprz, Tanew, Biała Łada. Walory jeździeckie związane są z zasobami wodnymi w całym regionie, zaś speleologiczne – z jaskiniami, głównie na Rostoczcu Rawskim.

Wykorzystanie walorów przyrody nieożywionej w aktualnej ofercie turystycznej

Z analizy zestawień ofertowych, zawartych w publikacjach zgłaszanych do konkursu LROT, promowanych na domowych stronach lokalnych organizacji turystycznych (LOT), jednostek samorządowych oraz podmiotów gospodarczych, wynika, że produkty kreowane na bazie cech przyrody nieożywionej są już liczne, a wiele spośród nich uwzględnia także walory kulturowe.

Wśród 16 ofert turystycznych województwa lubelskiego, promowanych przez LROT w katalogu *Oferty turystyczne – Region Lubelski, 2016/17*, w polskiej części Rostocza zasadniczo przeważają oferty przygotowane w nawiązaniu do walorów przyrodniczych i kulturowych. Najwięcej jest produktów-szlaków, wśród których do związanych z przyrodą nieożywioną należą: Egzotyczna Lubelszczyzna, Spotkanie z Naturą, Magiczne Rostocze Aktywnie, Green Velo – młodzieżowy rajd rowerowy. Oferta Egzotyczna Lubelszczyzna zawiera m.in. propozycję spaceru po uzdrowisku Horyniec-Zdrój na Rostoczcu Rawskim, zaś Spotkanie z Naturą obejmuje spływ kajakowy Wieprzem na odcinku Obroc–Zwierzyniec. Produkt-szlak Magiczne Rostocze Aktywnie jest propozycją trasy rowerowej, na której znajdują się: progi skalne w korytach rzek Sopotu i Tanwi, kamieniołom z punktem widokowym w Józefowie, góra Młynarka, rezerwat Sztolnie w Senderkach, stawy Echo w Rostoczańskim Parku Narodowym, zalew i wieża widokowa w Krasnobrodzie, wzgórze Wapielnia i punkt widokowy w Suścu na Rostoczcu Tomaszowskim oraz Muzeum Skamieniałych Drzew w Siedliskach, pijalnia wód w sanatorium w Horyńcu-Zdroju, źródłisko Świdnicy w Nowinach Horynieckich i źródła Tanwi w Dębinach na Rostoczcu Rawskim. Program oferty Green Velo – młodzieżowy rajd rowerowy zawiera atrakcje przyrody nieożywionej na Rostoczcu Tomaszowskim. Są to m.in. kamieniołom z punktem widokowym w Józefowie oraz progi w korytach rzek Sopotu i Tanwi.

W polskiej i ukraińskiej części Rostocza proponowany jest produkt-szlak Rostoczański Szlak UNESCO, na którego trasie znajdują się kamieniołom w Józefowie oraz progi skalne Tanwi.

Do produktów-obszarów kreowanych z wykorzystaniem walorów przyrodniczych i kulturowych należy zaliczyć dwa: Krasnobród – wypoczynek w sercu Rostocza oraz Lubelskie – Kultura i Natura. Pierwsza propozycja, oprócz standardowej oferty związanej z sanatorium, obejmuje opcjonalnie m.in.: nordic walking wokół Krasnobrodu, spływ kajakowy rzeką Wieprz, progi skalne Tanwi. W ofercie Lubelskie – Kultura i Natura można zobaczyć: krasnobrodzkie wąwozy, Morskie Oko w Suścu, progi skalne na Tanwi, Szumie i Sopocie, a także wziąć udział w spływie kajakowym Tanwią.

W grupie ofert zgłaszanych do konkursu LROT także przeważają tworzone na bazie zasobów przyrodniczych i kulturowych. Są to w większości produkty-szlaki, m.in. Centralny Szlak Rowerowy Roztocza (dolina Niepryszki i związany z nią zalew, kamieniołom i wieża widokowa oraz pawilon geoturystyczny w Józefowie, progi Sopotu w Hamerni, kamieniołom i wieża widokowa w Nowinach, progi skalne i źródłiska Jelenia w Suścu, dolina Potoku Łosinieckiego ze źródłiskami w Łosińcu, stawy Echo w dolinie Świerszcza) i Szlak Szumów (progi skalne na Szumie, Sopocie i Tanwi) oraz produkt-obiekt **Muzeum Skamieniałych Drzew** w Siedliskach (skrzemionkowane drewno mioceńskie). Pojedyncze są produkty-impresy – „Atrakcje na każdy dzień tygodnia na Roztoczu” (stawy Echo, Czarny Staw na Świerszczu, mioceński wapień organodetrytyczny w kamieniołomie w Józefowie) oraz produkty-obszary – Kamienny Las na Roztoczu (skrzemionkowane drewno mioceńskie).

Na stronie „LOT Roztocze” w zakładce „Natura” proponuje się oferty przygotowane w nawiązaniu tylko do walorów przyrodniczych. Należą do nich produkty-szlaki – m.in. pieszy Szlak Szumów, spływy kajakowe po rzekach Wieprz i Tanew, a także produkt-obszar Kamienny Las na Roztoczu. Ponadto, mając na uwadze atrakcje przyrodnicze i kulturowe, przygotowano produkty-szlaki – m.in. Centralny Szlak Rowerowy Roztocza, Szlak Geoturystyczny Roztocza Środkowego, Szlak Rowerowy Czarna Perła, Ścieżkę kulturowo-przyrodniczą Szlakiem Skamieniałych Drzew.

Podkreślić należy, że „LOT Roztocze” opracowała markę regionu „Roztocze – witalność z natury” opartą na strategii marketingowej⁴³.

Na stronie „LOT Zamość i Roztocze” do walorów przyrodniczych nawiązują produkty-ścieżki spacerowe, m.in.: Krasnobrodzkie Wąwozy i spływy kajakowe po rzekach Wieprz i Tanew. Mniej licznie reprezentowane są produkty-objekty: Wędkarstwo na Roztoczu (zalewy w Józefowie, Majdanie Sopockim, Zwierzyńcu), a także Zimą na Roztoczu (wyciągi narciarskie w Krasnobrodzie i Jacni⁴⁴). Najliczniejsze są jednak propozycje produktów-szlaków tworzonych na bazie atrybutów przyrodniczych i kulturowych: Rowerem po Roztoczu (m.in. Centralny Szlak Rowerowy, Trasa rowerowa do Florianki, Trasa rowerowa Ziemi Józefowskiej), Spacerkiem po Roztoczu (m.in. Szlak Ziemi Józefowskiej, Szlak Krawędziowy, Szlak Centralny), Konno po Roztoczu (Ułański Szlak Konny⁴⁵).

W grupie ofert promowanych w internecie (frazą „nazwa gminy + turystyka”) przez jednostki samorządowe, wykreowanych z wykorzystaniem walorów przyrody nieożywionej, znajduje się sporo produktów-objektów. Należą do nich: Źródłiska pod „Kaplicą na Wodzie”, Użytek Ekologiczny „Belfont” w Krasnobrodzie, Muzeum Skamieniałych Drzew w Siedliskach oraz jeden produkt-szlak – Ścieżka Edukacyjna „Dinozaury Krasnobród”. Ponadto samorządy promują pojedyncze objekty związane z wodą, m.in. zalewy w Janowie Lubelskim, Frampolu, Zwierzyńcu, Krasnobrodzie, Majdanie Sopockim i Józefowie.

Do produktów utworzonych na bazie walorów przyrodniczych i kulturowych zaliczyć należy produkty-szlaki – Szlak Geoturystyczny Roztocza Środkowego (mioceński wapień

⁴³ <http://www.roztoczewita.pl/lot-roztocze/marka-roztocze> [15.02.2017].

⁴⁴ <http://roztocze.org/pl/page/25/turystyka-aktywna.html> [15.05.2017].

⁴⁵ <http://roztocze.org/pl/news/aktualnosci.html> [15.05.2017].

organodetrytyczny w kamieniołomie w Józefowie, nieczynny kamieniołom późnokredowych opok w Krasnobrodzie, wzgórze Wapielnia i Młynarka, pracownia kamieniarska w Majdanie Nepryskim, progi skalne na Sopocie i Tanwi), ścieżkę dydaktyczną Sztolnie w Senderkach. Wyróżnia się również produkt-obiekt – Muzeum Kamieniarstwa. Pojedyncze są produkty-wydarzenia, w tym cykliczne rajdy, m.in. Roztoczański Rajd Rowerowy Szlakiem Green Velo (źródłisko w Nowinach Horynieckich, kamieniołom miocenówskich wapieni organodetrytycznych na górze Brusno).

Z drukowanych przez samorządy materiałów promocyjnych wynika, że dominują produkty-szlaki związane ze środowiskiem przyrodniczym, w tym z przyrodą nieożywioną. Są to m.in.: Ścieżka poznawcza „Wąwozy lessowe” w okolicy Szczebrzeszyna na Roztoczu Szczebrzeszyńskim, Ścieżka spacerowa na Kamienną Górę w Zwierzyńcu, Ścieżka nad Świerzem koło leśniczówki Senderki, Ścieżka na górę Kamień koło Stanisławowa, Ścieżka przez wzgórze Hołda koło Potoku Senderki, Ścieżka „Krasnobrodzkie Wąwozy”, Ścieżka Kaczórki – Uroczysko Belfont – Kaczórki na Roztoczu Tomaszowskim, Ścieżka przyrodniczo-dydaktyczna „Kobyle Jezioro” na Roztoczu Rawskim.

Nieliczne są jeszcze produkty-wydarzenia proponowane w nawiązaniu do walorów przyrodniczych i kulturowych. Jest to m.in. **Ogólnopolski Festiwal Kultury Ekologicznej** w Józefowie na Roztoczu Tomaszowskim.

W oparciu o przeprowadzoną analizę stron internetowych indywidualnych podmiotów gospodarczych można wyróżnić produkty-szlaki – spływy kajakowe po rzekach: Wieprz, Tanew, Por, Biała Łada; produkty-rzeczy, np. woda źródłana Horynianka (Uzdrowisko Horyniec-Zdrój); produkty-objekty – wyciągi narciarskie w Batorzu i Chrzanowie na Roztoczu Gorajskim i w Jacni na Roztoczu Tomaszowskim.

Odrębną ofertę produktową, związaną z wodami mineralnymi i złożami borowiny, proponują miejscowości uzdrowskie – Horyniec-Zdrój i Krasnobród.

Warto podkreślić, że w skali ponadregionalnej rozpoznawalne są niektóre objekty związane z zasobami przyrody nieożywionej. Należą do nich: muzeum (ze zbiorami skał, skamieniałości i meteorytów) w Zagrodzie Guciów (14,1% wskazań), Park Zdrojowy w Horyńcu-Zdroju (ok. 14%), zalew w Horyńcu-Zdroju (ok. 12%), Szlak Geoturystyczny Roztocza Środkowego kojarzony z kamieniołodem „Babia Dolina” w Józefowie (9,1%), Muzeum Skamieniałych Drzew w Siedliskach (5,1%), a także wody mineralne i borowina w okolicach Horyńca-Zdroju⁴⁶.

Wyniki analizy publikacji, zestawień produktów zgłaszanych na konkurs LROT oraz organizacji turystycznych, samorządów i podmiotów gospodarczych wskazują, że oferta budowana na bazie zasobów przyrody nieożywionej jest stosunkowo bogata. Nawiązuje ona głównie do form ukształtowania powierzchni terenu i zasobów wód powierzchniowych,

⁴⁶ K. Tabor, *Turystyka uzdrowska na przykładzie Horyńca-Zdroju*, [w:] *Potencjał turystyczny regionów*, red. A. Balińska, Wyd. FAPA, Warszawa 2009, s. 109–117; S. Kula, *Percepcja i wykorzystanie walorów turystycznych Roztocza przez osoby odwiedzające region*, [w:] *Wpływ sektora B+R na wzrost konkurencyjności polskiej gospodarki poprzez rozwój innowacji*, red. D. Jegorow, A. Niedużak, t. 1, Wyd. CIVIS, Chełm 2012, s. 55–65; P. Rydzewski, *Perspektywy rozwoju gospodarczego oraz aktywność zawodowa mieszkańców gminy Horyniec-Zdrój. Raport z badań*, Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Administracji w Lublinie, Lublin 2012, s. 49.

jednakże cechuje się dość dużą powtarzalnością i rzadko jest wzbogacana indywidualnie. Zintegrowany produkt turystyczny – koncepcja teoretyczna

Na Roztoczu, które jest regionem fizycznogeograficznym, mieszkańcy i turyści pełnią wiele różnorodnych funkcji, w tym także turystyczną. Wynika ona z istnienia wielu częściowych produktów turystycznych. Funkcja turystyczna rozwinięta jest jednak nierównomiernie⁴⁷ i nie wykorzystuje w pełni zasobów przyrody nieożywionej Roztocza. Dlatego zasadne są prace nad przygotowaniem obszarowego produktu turystycznego, będącego złożoną sumą pojedynczych produktów turystycznych, jak również wszystkich dóbr i usług, w kontekście spójnej całości.

Według Kaczmarek i in.⁴⁸ podczas projektowania produktu-obszaru należy wziąć pod uwagę jego elementy składowe oraz cechy charakterystyczne. Elementy te autorzy grupują w cztery poziomy: dziedzictwo (zasoby przyrodnicze i kulturowe), infrastrukturę (baza noclegowa, gastronomiczna, paraturystyczna), organizację i zarządzanie (struktury, działania), wartość dodaną (idea, nazwa, logo, wizerunek, stereotypy – elementy symboliczne, istniejące w sferze psychologicznej⁴⁹).

Na Roztoczu, z czterech wymaganych poziomów produktu, spełnione są dwa – dziedzictwo (opisane m.in. w opracowaniu Brzezińskiej-Wójcik i in.⁵⁰) i infrastruktura (scharakteryzowana w pracy Świecy i in.⁵¹). Natomiast pozostałe – organizacja i zarządzanie oraz wartość dodana – wymagają uzupełnienia i/lub uporządkowania. W zakresie organizacji i zarządzania obszarem, zwłaszcza w sferze pojedynczych ofert turystycznych, daje się zauważyć na Roztoczu sporą aktywność samorządów i lokalnych organizacji turystycznych. Mało jest natomiast wspólnych inicjatyw (tylko projekt „Pięć zalewów – morze atrakcji”) zmierzających do utworzenia spójnej oferty turystycznej dla całego regionu. W zakresie wartości dodanej dobrym punktem wyjścia do budowania obszarowego produktu na bazie zasobów przyrody nieożywionej jest propozycja marki „Roztocze – witalność z natury” przygotowana przez „LOT Roztocze”. Zakładając, że znak marki byłby identyfikatorem produktu obszarowego, należy dążyć do tego, aby każdy uczestnik sieci partnerskiej zobowiązał się do wprowadzenia tego oznaczenia na swoim indywidualnym produkcie, wdrożył do sprzedaży roztoczańskie pamiątki nim opatrzone, stosował kolorystykę wskazującą na przynależność do marki. W ten sposób każdy uczestnik sieci partnerskiej stanie się nośnikiem promocji pozostałych uczestników, obiektów i miejsc. Natomiast turysta w każdym miejscu będzie miał kontakt z tą samą formą identyfikacji, która przypomni mu o produkcie w wymiarze wykraczającym poza pojedynczą ofertę.

Drugą istotną kwestią są cechy charakterystyczne produktu turystycznego-obszaru. Kaczmarek i in.⁵² zaliczają do nich: zdeteterminowanie przestrzenne, multiwytworzalność,

⁴⁷ T. Brzezińska-Wójcik, E. Skowronek, A. Świeca [w druku], *Diversity of the tourism potential and functions in the Roztocze region*, „Ekonomiczne Problemy Turystyki” 2017.

⁴⁸ J. Kaczmarek, A. Stasiak, B. Włodarczyk, op. cit., s. 158–163.

⁴⁹ J. Altkorn, *Strategia marki*, PWE, Warszawa 1999, s. 12–15.

⁵⁰ T. Brzezińska-Wójcik, A. Świeca, W. Kociuba, op. cit., s. 13–34.

⁵¹ A. Świeca i in., op. cit., s. 391–427.

⁵² J. Kaczmarek, A. Stasiak, B. Włodarczyk, op. cit., s. 158–163.

niejednorodną cenę i różny standard, konsumpcję, czynniki psychospołeczne, synergię na rzecz wykreowania wspólnego produktu, komplementarność. Spośród wymienionych cech dwie – konsumpcja i czynniki psychospołeczne – są trudne do przewidzenia w fazie projektowania produktu. Co do pozostałych, na Roztoczu – potencjalnym produkcie obszarowym – występują trzy: zdeterminowanie przestrzenne produktu (wypadkowa cech środowiska geograficznego, dziedzictwa historycznego i kulturowego), multiwytworzalność (wielu wytwórców produktów prostych), niejednorodna cena i różny standard. Kolejne dwie cechy produktu – złożoność i synergia na rzecz wykreowania wspólnego produktu – wymagają jeszcze pracy potencjalnych kreatorów obszarowego produktu turystycznego na Roztoczu. W odniesieniu do następnej cechy – złożoności produktu – w regionie roztoczańskim istnieje zbiór znacznej liczby komponentów (produktów prostych), ale brakuje wzajemnych powiązań pomiędzy nimi. Słabo wypada na Roztoczu ocena współpracy wielu podmiotów (wewnętrznych – administracja, samorząd, lokalne i regionalne organizacje turystyczne, firmy oraz mieszkańcy; zewnętrznych – inwestorzy i turyści) na rzecz wytworzenia wspólnego produktu. Najślabiej w analizowanym regionie ocenić należy ostatnią wymaganą cechę – komplementarność produktu, której elementy składowe powinny dopełniać się wzajemnie i kreować wspólną wiązkę korzyści dla turysty. Dwie ostatnie cechy, w przypadku regionu Roztocza, należy rozpatrywać łącznie, ponieważ są od siebie wzajemnie zależne.

Za ofertę w obszarowym produkcie turystycznym odpowiadają jednostki samorządu terytorialnego. Ich działania o charakterze przedmiotowym powinny być skierowane na elementy tworzące ofertę turystyczną, zaś działania o charakterze podmiotowym – obejmować współdziałanie podmiotów zaangażowanych w tworzenie takiej oferty⁵³. Pod tym względem roztoczańskie jednostki samorządowe w coraz szerszym zakresie podejmują aktywność na rzecz przygotowania i promowania ofert turystycznych. Jednak rezultaty przeprowadzonych studiów wskazują, że aktualna oferta turystyczna w stopniu niewystarczającym wykorzystuje różnorodność walorów przyrody nieożywionej. Z powyższej analizy relacji: zasoby przyrody nieożywionej – oferta turystyczna, wynika, że produkty te są słabo zindywidualizowane i często powtarzalne. W ofertach najliczniej występują szlaki turystyczne, na trasie których proponuje się: progi skalne w korytach rzek, pojedyncze wzgórza jako punkty widokowe, źródła i wąwozy lessowe. Popularne są także spływy kajakowe po rzece Wieprz. Region nie ma na razie kompleksowego, właściwie zaprojektowanego portalu turystycznego, który skupiałby poszczególne produkty.

Może należy zatem przyjąć, że rozwojem produktu obszarowego powinien zajmować się przedsiębiorczy lider, na co zwraca uwagę M. Kachniewska⁵⁴. Zgodnie z tym założeniem na Roztoczu dobrze byłoby powołać jednostkę zarządzającą produktem, stwarzającą możliwość wypromowania regionu w skali krajowej i międzynarodowej. W obecnej sytuacji

⁵³ A. Panasiuk, *Gospodarka turystyczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 44.

⁵⁴ M. Kachniewska, *Model tworzenia sieciowego produktu turystycznego*, Mazowiecka Regionalna Organizacja Turystyczna, Warszawa 2014/2015, s. 13–41.

rodzi się jednak pytanie: kto miałby być liderem na Roztoczu? Obecnie konkurują ze sobą „LOT Roztocze” oraz „LOT Zamość i Roztocze” skupiające różne gminy roztoczańskie (i nie tylko).

Obszarowy produkt turystyczny Roztocza – na bazie walorów przyrody nieożywionej – powinien także uwzględniać zrównoważony rozwój oparty na lokalnych tradycjach związanych z wykorzystaniem miejscowych zasobów. Tylko niektóre oferty (np. Krasnobród – wypoczynek w sercu Roztocza, Szlak Geoturystyczny Roztocza Środkowego) nawiązujące do takich zasobów zawierają wszystkie składowe obszarowego produktu turystycznego. Stanowią one dobry punkt wyjścia do kształtowania obszarowej oferty regionu. W tym zakresie należy lepiej wykorzystać atrybuty związane z: budową geologiczną i rzeźbą terenu (np. wąwozy na Roztoczu Rawskim) dla potrzeb rozwoju geoturystyki, walory bioklimatyczne dla helioterapii, potencjał gwiazdowego nieba dla astroturystyki i cechy wód podziemnych z myślą o produktach-rzeczach (np. kosmetyki na bazie wód i borowiny). Jest to o tyle istotne, że cały region wpisuje się w przygotowane już projekty Geoparku Kamienny Las na Roztoczu oraz Transgranicznego Rezerwatu Biosfery.

W tym zakresie warto wziąć również pod uwagę produkcję pamiątek nawiązujących do miejscowych zasobów oraz gastronomię opartą na lokalnych produktach i tradycjach. Obecnie bowiem wyjątkowo mało jest produktów-rzeczy przywołujących wspomnienia z Roztocza jako regionu turystycznego. A istotne jest, aby upominki (materialne pamiątki), w kolorystyce przypisanej produktowi lub marce, z adresem strony internetowej funkcjonowały poprzez wspomnienie jako ruchomy nośnik wrażeń, a także promocji. Podobnie w gastronomii: brakuje nazewniczych wyróżników w kartach dań. Identyfikatory takie turysta łatwo i na długo zapamiętuje poprzez skojarzenia wzrokowo-smakowe, co prowadzi do „przeżywania” produktu turystycznego. Istotne jest przy tym wzięcie pod uwagę indywidualizmu w konsumpcji⁵⁵. Przedmiotem oferty powinny więc stać się pasje, wiedza, umiejętności i doświadczenia mieszkańców regionu, zaś walory przyrody nieożywionej – podłożem do przyjazdów, a nie tylko podstawą tworzenia oferty.

Podsumowanie

W świetle otrzymanych rezultatów należy stwierdzić, że na analizowanym obszarze najczęściej proponowane są produkty-szlaki (rowerowe, piesze, spacerowe; ścieżki edukacyjne) utworzone w oparciu o walory przyrody nieożywionej lub łącznie z walorami kulturowymi. W tej grupie turystom najczęściej oferuje się Centralny Szlak Rowerowy Roztocza, Szlak Szumów oraz Szlak Geoturystyczny Roztocza Środkowego. Wśród produktów-obiektów z reguły wymieniane są Muzeum Skamieniałych Drzew w Siedliskach oraz zalewy w Józefowie, Majdanie Sopockim i Zwierzyńcu, a także produkty-wydarzenia – m.in. Roztoczański Rajd Rowerowy Szlakiem Green Velo. Wśród ofert typu produkt-obszar aktualnie wymieniane są tylko dwie: „Krasnobród – wypoczynek w sercu Roztocza” oraz

⁵⁵ M. Kachniewska, op. cit., s. 27–28.

Kamienny Las na Roztoczu – kreowane w nawiązaniu do walorów przyrody nieożywionej. Spośród nich najliczniej proponowane są: progi skalne w korytach rzek (łącznie w 20 ofertach), pojedyncze wzgórza jako punkty widokowe (w 13 ofertach), źródła (12), zalewy (10), wąwozy lessowe (9), kamieniołom wapieni mioceńskich w Józefowie (8), Muzeum Skamieniałych Drzew w Siedliskach i stawy Echo na Świerszczu (po 5) oraz rzeka Wieprz (4) z racji spływów kajakowych. Oferty są niekiedy bardzo podobne, powtarzalne. To efekt bardzo indywidualnej działalności turystycznej większości podmiotów gospodarczych na Roztoczu. W konsekwencji turyści koncentrują się albo na bardzo małych obszarach, albo w określonych układach liniowych.

Dobrym punktem wyjścia do budowania produktu obszarowego, przy założeniu pełniejszego wykorzystania zasobów przyrody nieożywionej, jest fakt, że z wymaganych czterech poziomów produktu spełnione są dwa – dziedzictwo i infrastruktura. Natomiast organizacja i zarządzanie wymagają jeszcze dużego nakładu pracy. Warta uwagi jest także propozycja marki „Roztocze – Witalność z natury”. Istotne przy tym jest wykorzystanie koncepcji Geoparku Kamienny Las na Roztoczu i transgranicznej trasy geoturystycznej Geo-Roztocze oraz utworzenia Transgranicznego Rezerwatu Biosfery „Roztocze”.

W zakresie cech charakterystycznych obszarowego produktu turystycznego na Roztoczu występują: zdeterminowanie przestrzenne, multiwytwarzalność, niejednorodna cena i różny standard produktów. Dwie cechy – złożoność produktu i synergia na rzecz wykreowania wspólnego produktu – wymagają jeszcze dużego nakładu pracy kreatorów produktu turystycznego. Podobnie rzecz się ma z komplementarnością produktu, którego elementy składowe powinny dopełniać się wzajemnie, tworzyć grupę korzyści dla turysty i sprzyjać obsłudze różnych form turystyki.

Bibliografia

- Altkorn J., *Strategia marki*, PWE, Warszawa 1999.
- Błażejczyk K., Kunert A., *Bioklimatyczne uwarunkowania rekreacji i turystyki w Polsce*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN, Warszawa 2011.
- Brzezińska-Wójcik T., *Produkty geoturystyczne w województwie lubelskim jako przykład działań innowacyjnych, poszerzających dotychczasową ofertę turystyczną regionu*, [w:] *Wpływ sektora B+R na wzrost konkurencyjności polskiej gospodarki poprzez rozwój innowacji*, red. D. Jegorow, A. Niedużak, t. 1, Wyd. CIVIS, Chełm 2012.
- Brzezińska-Wójcik T., *Morfotektonika w annopolsko-lwowskim segmencie pasa wyżynnego w świetle analizy cyfrowego modelu wysokościowego oraz wskaźników morfometrycznych*, Wyd. UMCS, Lublin 2013.
- Brzezińska-Wójcik T., Harasimiuk M., *Dziedzictwo geologiczne Roztocza – problemy ochrony i udostępnienia turystycznego*, [w:] *ROZTOCZE – region pogranicza przyrodniczo-kulturowego*, red. R. Reszel, T. Grabowski, Roztoczański Park Narodowy, Zwierzyniec 2009.
- Brzezińska-Wójcik T., Hnatiuk R., *Rzeźba terenu*, [w:] *Roztocze – przyroda i człowiek*, red. T. Grabowski, M. Harasimiuk, B.M. Kaszewski, Y. Kravchuk, B. Lorens, Z. Michalczyk, O. Shablii, Wyd. RPN, Zwierzyniec 2015.

- Brzezińska-Wójcik T., Świeca A., *The current state and perspectives of development of tourism products in Roztocze in the context of environmental and educational tourism*, „Economic Problems of Tourism” 2014, vol. 4 (28).
- Brzezińska-Wójcik T., Skowronek E., Świeca A. [w druku], *Nature and culture heritage in the tourist offer of the border region of Roztocze*, „Scientific Review of Physical Culture” 2017.
- Brzezińska-Wójcik T., Skowronek E., Świeca A. [w druku], *Diversity of the tourism potential and functions in the Roztocze region*, „Ekonomiczne Problemy Turystyki” 2017.
- Brzezińska-Wójcik T., Świeca A., Kociuba W., *Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju turystyki na Roztoczu*, [w:] *Przyroda a turystyka we wschodniej Polsce*, red. M. Żabka, R. Kowalski, Wyd. Akademii Podlaskiej, Siedlce 2007.
- Buckley R., Robinson J., Carmody J., King N., *Monitoring for management of conservation and recreation in Australian protected areas*, „Biodiversity and Conservation” 2008, t. 17.
- Buraczyński J., *Regiony geomorfologiczne Roztocza*, „Ann. UMCS”, B 1995, t. 48.
- Chmiel S., Michalczyk Z., Turczyński M., *Ocena jakości wód podziemnych i powierzchniowych Roztocza*, „Ann. UMCS”, B 1997, t. 52.
- Ciężkowski W., Porwisz B., Zuber A., *Geneza i wiek wód siarczkowych Horyńca-Zdroju i Ratoszyna*, [w:] *Współczesne problemy hydrogeologii*, red. B. Kozerski, B. Jaworska-Szulc, t. 9, z. 2, Gdańsk 2003.
- Gierliński G.D., Ploch I., Gawor-Biedowa E., Niedźwiedzki G., *The first evidence of dinosaur tracks in the Upper Cretaceous of Poland*, „Oryctos” 2008, z. 8.
- Iwanicki G., Brzezińska-Wójcik T., Widz M., Lachowska D., Grabowski T., *Metody badawcze w kreowaniu produktu astroturystycznego Park Ciemnego Nieba „Roztocze”*, [w:] *Badania nad turystyką. Jeden cel, różne podejścia*, red. M. Makowska-Iskierka, „Warsztaty z Geografii Turyzmu” 2015, t. 6.
- Kachniewska M., *Model tworzenia sieciowego produktu turystycznego*, Mazowiecka Regionalna Organizacja Turystyczna, Warszawa 2014/2015.
- Kaczmarek J., Stasiak A., Włodarczyk B., *Produkt turystyczny*, PWE, Warszawa 2010.
- Kaszewski M.K., Siwek K., Gluza A., Shuber P., *Klimat*, [w:] *Roztocze – przyroda i człowiek*, red. T. Grabowski, M. Harasimiuk, B.M. Kaszewski, Y. Kravchuk, B. Lorens, Z. Michalczyk, O. Shablyi, Wyd. Roztoczański Park Narodowy, Zwierzyniec 2015.
- Kozłowska-Szczęśna T., *Antropoklimat Polski (próba syntezy)*, „Zeszyty IGiPZ PAN” 1991, t. I (1).
- Kuczmański M., *Możliwości wykorzystania usłonecznienia do celów helioterapii w Polsce*, „Dokumentacja Geograficzna” 1984.
- Kula S., *Percepcja i wykorzystanie walorów turystycznych Roztocza przez osoby odwiedzające region*, [w:] *Wpływ sektora B+R na wzrost konkurencyjności polskiej gospodarki poprzez rozwój innowacji*, red. D. Jegorow, A. Niedużak, t. 1, Wyd. CIVIS, Chełm 2012.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., *Geografia turystyki Polski*, PWE, Warszawa 2002.
- Lorens B., Soroka M., Cwener A., Wrzesień M., *Świat roślin – zbiorowiska roślinne*, [w:] *Roztocze – przyroda i człowiek*, red. T. Grabowski, M. Harasimiuk, B.M. Kaszewski, Y. Kravchuk, B. Lorens, Z. Michalczyk, O. Shablyi, Wyd. Roztoczański Park Narodowy, Zwierzyniec 2015.
- Middleton V.T.C., *Marketing w turystyce*, Polska Agencja Promocji Turystyki, Warszawa 1996.
- Niezgoda A., *Marketing obszarów turystycznych*, „Problemy Turystyki” 2000, nr 1/2.
- Panasiuk A., *Gospodarka turystyczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Panasiuk A., *Struktura oferty turystycznej na obszarach przyrodniczo cennych*, „Ekonomia i Środowisko” 2015, t. 54, z. 3.
- Rochmińska A., Stasiak A., *Strategie rozwoju turystyki*, „Turystyka i Hotelarstwo” 2004, z. 6.

- Rydzewski P., *Perspektywy rozwoju gospodarczego oraz aktywność zawodowa mieszkańców gminy Horyniec-Zdrój. Raport z badań*, Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Administracji w Lublinie, Lublin 2012.
- Skowronek E., Brzezińska-Wójcik T., Harasimiuk M., Rutkowski T., Szeląg K., Świeca A., Czerniec W., *Projekt zintegrowanego produktu turystycznego „Szlak zdrowia i urody – spotkanie z naturą” w świetle geograficznych uwarunkowań Obszaru Funkcjonalnego Powiśle Lubelskie*, „Europa Regionum” 2015, t. 23.
- Sobolewska A., Sztanke M., Pasternak K., *Składniki borowiny i jej właściwości lecznicze*, „Balneologia Polska” 2007, t. XLIX, z. 2.
- Stasiak A., *Strategie rozwoju produktu turystycznego obszaru*, [w:] *Polityka turystyczna*, red. A. Panasiuk, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin–Kopenhaga 2005.
- Świeca A., Brzezińska-Wójcik T., Skowronek E., Krukowska R., Tucki A., Grabowski T., Malska M., Zinko J., Brusak V., Pandiak I., Shevchuk O., *Turystyka na Roztoczu*, [w:] *Roztocze – przyroda i człowiek*, red. T. Grabowski, M. Harasimiuk, B.M. Kaszewski, Y. Kravchuk, B. Lorens, Z. Michalczyk, O. Shabliy, Wyd. Roztoczański Park Narodowy, Zwierzyniec 2015.
- Tabor K., *Turystyka uzdrowskowa na przykładzie Horyńca-Zdroju*, [w:] *Potencjał turystyczny regionów*, red. A. Balińska, Wyd. FAPA, Warszawa 2009.
- Wyrykowski J., *Optymalne okresy użytkowania turystycznego walorów wypoczynkowych środowiska przyrodniczego Polski*, „Acta Univ. Wratisl.” 656, „Studia Geograficzne” 1984, t. 44.

Strony internetowe

- <http://www.roztoczewita.pl/lot-roztocze/marka-roztocze> [15.02.2017].
- <http://roztocze.org/pl/news/aktualnosc.html> [15.05.2017].
- <http://roztocze.org/pl/page/25/turystyka-aktywna.html> [15.05.2017].

Streszczenie

Zaprezentowano wyniki badań nad zależnością pomiędzy zasobami przyrody nieożywionej a istniejącymi ofertami turystycznymi z nimi związanymi. Wskazano również na potrzebę kreowania na Roztoczu produktu obszarowego. Założone cele zrealizowano, stosując metody inwentaryzacji i kwerendy. Uzyskane wyniki wskazują, że obecnie na Roztoczu najczęściej proponowane są produkty-szlaki i obiekty, nie ma zaś wydarzenia nawiązującego tylko do zasobów przyrodniczych. Rozmieszczenie niewykorzystanych walorów przyrody nieożywionej wskazuje, iż obszarowy produkt Roztocza powinien być budowany w odniesieniu do istniejącej marki „Roztocze – witalność z natury” oraz koncepcji Geoparku Kamienny Las na Roztoczu, a także planowanego Transgranicznego Rezerwatu Biosfery.

Słowa kluczowe: zasoby przyrody nieożywionej, oferta turystyczna, obszarowy produkt turystyczny, Roztocze

Abstract

The results of investigations of the relationship between abiotic tourist resources and related available tourism offers are presented. The need to create a Roztocze area product is indicated

as well. The goals were achieved with the stocktaking and query methods. The results demonstrate that a majority of the current offers in Roztocze comprise products, i.e. trails and objects, but there is no event referring to natural resources exclusively. The distribution of unexploited abiotic natural resources indicates that the Roztocze area product should be developed based on the resources of the existing "Roztocze – witalność z natury" [Roztocze – vitality by nature] brand, and the concept of the Kamienny Las na Roztoczu [Roztocze Stone Forest] Geopark as well as the designed Transboundary Biosphere Reserve.

Key words: abiotic natural resources, tourism offer, tourism area product, Roztocze region

Podziękowania

Składam serdeczne podziękowania recenzentowi – Panu Profesorowi Florianowi Plitowi – za życzliwe i cenne uwagi do pierwszej wersji artykułu, które pomogły w udoskonaleniu jego treści.

Pracę przygotowano w ramach działalności statutowej Wydziału Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej (Uwarunkowania rozwoju różnych form turystyki na wybranych obszarach – BS-P-12-011-17-S-01).

NOTKA O AUTORCE

Dr hab., prof. nadzw. UMCS Teresa Brzezińska-Wójcik, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej, Zakład Geografii Regionalnej i Turyzmu. Autorka ponad 270 prac naukowych; stale współpracuje z jednostkami samorządowymi, stowarzyszeniami oraz placówkami oświatowymi i kulturalnymi. Zainteresowania naukowe: produkt turystyczny, turystyka dzieci i młodzieży, turystyka przyrodnicza (zwłaszcza geoturystyka), geomorfologia strukturalna.